

A NYELVTUDOMÁNY SZEREPE A TUDÁS ÉS A KÖZÖSSÉGI LÉT MEGALAPOZÁSÁBAN

Tolcsvai Nagy Gábor

az MTA levelező tagja,
Konstantin Filozófus Egyetem (UKF), Nyitra
tnghu@hotmail.com

1. Bevezetés

A nyelvről sokféleképpen vélekedünk. Hiszen a nyelv mindig kéznél van, a szó hétköznapi értelmében: tudunk beszélni. A nyelv értelmezéséhez több kiinduló szemléleti tényezőt tudunk meghatározni.

A nyelv tudás, jellegzetes funkciókkal. Ez a tudás képességeken és tapasztalatokon alapul. Szükséges hozzá többek között a szimbolizáció, a közös figyelemirányítás képessége a megismerés általános lehetősége mellett (lásd Givón, 2002; Sinha, 2009; Tomasello 2002). A nyelv csak közlésekben, interszubjektív és interperszonális kapcsolatokban funkcionál. A kapcsolatlétesítés és -tartás, a közös jelentésképzés, vagyis a használat adja a nyelv dinamikus lényegét.

A nyelv cselekvés is. Minden megszólalás társas cselekedet, hiszen minden beszéd valaki másra, egy beszélőtársra irányul (vö. Luckmann, 1992). A nyelv általános cselekvésmi-nőségén belül vannak esetek, amikor közvetlen cselekvést hajt végre a beszélő, például köszön, kér, kérdez. A nyelv általi általános cselekvés a mindennapi tevékenységek, nem nyelvi cselekvések szerves része, éppolyan

cselekvésfolyamat, mint a többi (így például a munkafolyamatokban vagy a közlekedésben való részvétel).

A nyelv egyszerre egyéni, személyes és közösségi. Egyszerre szubjektumalkotó és közösségképző tényező (Gadamer, 1984, 269–339.).

A nyelv egyszerre rendszer, vagyis sémák konvencionált hálózata és használat, vagyis a nyelvi sémák valószínűségi alapú megvalósulásainak szorosan vagy módosítva ismétlődő, egymáshoz is viszonyuló sora (Langacker, 1987; Lakoff, 1987).

A nyelv szellemi teljesítmény és automatizált használat. Az alkotás közege és eredménye, máskor a reflexió nélküli fecsegés. A nyelvi tudást a szocializáció során sajátítjuk el, közösségi diszkurzusban, normák, szokások, értékek szerint. E hosszú folyamatban a minta, a megmondás és a tanítás egyaránt az el-sajátítást segítő tényező (Tomasello, 2003).

A következő kérdés az, hogy a fenti tag értelmezési tartományból vajon mit ír le a tudomány? Mit mutat be a nyelvtudomány a nyelvről valamely elméleti és módszertani keretben? És vajon segítheti-e a nyelv tudományos leírása az emberi világot? E fölvetéseket,

amelyek közvetlenül származnak a jelen konferencia fő kérdéséből, négy téma köré érdemes csoportosítani, az előadás végét is megadva:

- 1.) A nyelv értelmezése az ezredforduló utáni nyelvtudományban;
- 2.) A nyelv szerepe a tudás létrehozásában, gyarapításában, fenntartásában;
- 3.) A nyelv szerepe a közösség folyamatos önalkotásában;
- 4.) A nyelvről való tudományos tudás autentikus felhasználása az egyéni és közösségi tevékenység és megismerés segítésére.

A fenti kérdések áttekintése lehetővé teszi, hogy végső soron megfogalmazható legyen: a tudomány diszkurzív rendje működésében és eredményeiben miképp csatol vissza a személyes és közösségi tudáshoz és tevékenységhez. A tudomány nem öncélú, még ha néha annak tűnik is. A nyelvről való tudományos tudás visszahat a gyakorlatra, illetve más tevékenységekre. Az ezredforduló európai társadalmi olyan összetett, kifinomult kommunikációs hálózatokban léteznek, amelyeknek működése nem tartható fenn folyamatos alkotó és önalkotó reflexív tevékenység nélkül. A nyelvi kommunikációs hálózatok és tevékenységek tudatos alakítása, kritikai értelmezése nem kizárólag a nyelvtudomány, még csak nem is általában a tudomány diszkurzív világában történik. A mindennapi nyelvkritika számos eltérő jellegű és elmélyültségű cselekvésforma része. Mindez hozzájárul a nyelvtudomány nyelvleírásához, amely különböző kulturális csatornákon ismét hat a nyelvre adott mindennapi reflexiókra, igaz, gyakran áttételesen, folklorizálódva, akár eltorzulva is, nemegyszer színes képzelettel társítva. Éppen ezért a tudománynak meg kell találnia azokat a formákat és helyzeteket, amelyekben saját eredményeit tudatosítani

képes az adott kultúrában és közösségben, oldandó a professzionális tudást kívánó kutatómunka, kutatási eredmények és a tudományos eredményeket általában naivan felhasználó életvilágbeli tevékenységek közötti elidegenítettséget. A nyelvtudomány akkor tölthet be szerepet a társadalom működésében, ha kutatási nézőpontja és eredményei az elvonatkoztató általánosítások mellett és azokkal együtt vissza tud csatolni az adott közösség és kultúra nyelvi gyakorlatához és problémáihoz.

2. A nyelv nyelvtudományi értelmezése

A nyelv értelmezésének több karakteres elmélete is érvényes ma a nyelvtudomány színterén. Két nagy, globális irányzatot különböztetünk meg, a formálisat és a funkcionálisat.

a.) A formális irányzatok axiomatikus deduktív tudományelméleti alapokon csakis a grammatikai (mondattani) rendszert tekintik a nyelvtudomány tárgyának, a használatot nem; a nyelvet kész eszközként értik, amelynek mögöttes tudása genetikailag be van programozva az újszülött agyába (lásd pl. Pinker, 1999). Ennek következtében a formális nyelvleírások a tudásalapú társadalom kiépítésében korlátozottan tudnak részt vállalni, mivel az emberi kreativitást beszűkítik a mondatalkotó képességre, elhárítván például a metaforizáció vagy a szöveg kérdéseit.

b.) A funkcionális irányzatok az empíria és elmélet kölcsönhatásában a grammatikai rendszert a tágabb nyelvi rendszer részének tekintik. A funkcionális kognitív nyelvészetben a tudományos kutatás meghatározott keretben, több szakaszban fejlődik ki. E szakaszok között lényeges a kíváncsiság vezérelte egyszerű megfigyelés egy jelenségkörrel kapcsolatban, az adatok rendszeres gyűjtése (elméleti következményekkel), előzetes elmé-

leti modellek konceptualizációja, elméleti modell kidolgozása és bemutatása (amely képes a korábbi adatok magyarázatára és újabb empirikus előrejelzésekre), az elméleti előrejelzések és a további adatok egybevetése az elmélet igazolásával és tovább finomításával, összehasonlítás alternatív modellekkel, formalizálás (Langacker, 1987, 31.).

A funkcionális értelmezés szerint a nyelvi rendszert meg kell tanulni. A rendszer magában foglalja a használat rendszerszintű tényezőit, főképp a kategorizáció, a konstruálás, a perspektívtátság és a megértett beszédhelyzet funkcionálásában; a nyelvet olyan tudásnak tekinti, amely a környezetéhez adaptálódó, arra mentálisan megismerési műveletekkel válaszoló és egyúttal innovatív, kreatív ember tevékenységének folyamatosan alakuló eredménye. Ennek következtében a funkcionális nyelvleírások a tudásalapú társadalom kiépítésében erőteljesen tudnak részt vállalni.

A strukturalizmus funkcionális bírálata kimutatja, hogy a Saussure-féle strukturalizmus Platón az idealizációban, Arisztotelészt az önkényességben követve szétválasztja a biológiai és a kulturális, az agyat és az elmét, az adaptívát és az önkényest. Azonban nincs merev elkülönülés a biológia és a kultúra között. A kultúra biológiai adaptáció, környezeti alkalmazkodás, olyan mechanizmus, amely révén a problémamegoldódó, kísérletező viselkedés az általános evolúció menetét szolgálja. „A kultúra – a társak perspektíva-megosztása – az azonos érdekközösség tagjai közötti közösségi együttműködés adaptív meg-alapozása” (Givón, 2002, xvi.). A biológiai és kulturális evolúcióba való bekapcsolódás kreativitás, utánzásos és együttműködés általi tanulás során lehetséges (Tomasello, 2002, 45.; Langacker, 1999, 15–16.).

3. Nyelv és tudás viszonya, a nyelv szerepe a tudás létrehozásában, gyarapításában, fenntartásában

Mivel a nyelv nem kész eszköz, hanem a megismerés műveleteiben, a konvenció és az egyéni begyakorlottság viszonyában részben mindig újraalkotják a beszélők, a következők állapíthatók meg nyelv és tudás viszonyáról:

- a nyelv az ember legsajátabb tudásának, tulajdonának egyike, nyelv és megismerés szorosan összekapcsolódik;
- a nyelv nem tárgyasítható úgy a megismerésben, mint például a fizikai tárgyak;
- a nyelv történeti jelenség, időben változik;
- egy nyelv közösségi és egyéni változatokban működik;
- nyelv és kultúra szorosan összefügg.

A nyelvi tevékenység, a nyelv általi kifejezés mint művelet az általános megismeréssel, a „gondolkodással” rokon kogníciós műveleteken alapul. A tudás létrehozásában, fenntartásában és gyarapításában a nyelv nem külső eszköz, mint a toll vagy a billentyűzet, hanem a felidézés és az innováció, a tudáskumuláció funkcionális közege. A tudás autentikus megformálása olyan nyelvi körülmények között történik meg, amely körülmények a konceptualizáció általános mentális jellemzőinek megfelelnek.

A különböző emberi tevékenységek végzésében a konceptuális fluencia (a fogalmak tagolt és begyakorolt ismerete és használata) elválaszthatatlan a nyelvi fluensségtől (a fogalmak és összefüggéseik autentikus kifejezési képességétől), a kettő pedig a nyelv potenciáljától és variabilitásától, vagyis a nyelv variabilitásában, lehetőségrendszerében való eligazodási képességétől. A magas szintű teljesítmény egyértelműen függvénye a fentieknek, mind egyéni, mind közösségi szinten.

Mindehhez a nyelvről főntebb említettek szorosán hozzátartoznak: a *fuzzy edge*, a szemantikai, grammatikai bizonytalanság és a pontosság, a szabatoság, az autentikusság lehetőségének együttes felismerése, reflexív kidolgozása teszi lehetővé a helyzethez igazodást, tehát adott esetben a rendkívüli pontosságot, részletességet, tömörséget, nyelvi hatékonyságot.

A nyelv dinamikus használata, szoros kapcsolata a megismeréssel, rendszer és használat egysége a funkcionális nyelvtudomány használati alapú irányultságával ragadható meg (vö. Givón, 2001; Kemmer – Barlow, 2000). Végző soron a nyelv az emberi megismerés során kialakuló kategóriák szimbolikus leképezésének közösségi rendszere, amely a személyközi, közösségi jelentésképzésen alapul, és a kulturális ismeretfelhalmozás során alakul történetileg. Ezért miközben egyetemes kognitív elvek adják az alapját, a megismerés perspektívtátságából és variabilitásából eredően az egyes nyelvek erős kultúraspecifikus vonásokat mutatnak (lásd pl. Palmer, 1996).

4. *Nyelv és közösség*

A közösség, a társadalom nem kész szerkezet vagy szervezet, amelybe valaki belép vagy beletartozik, hanem folyamatosan alakuló kapcsolatháló és cselekvések rendszere. A közösség autopoietikus jellegű, vagyis folyamatosan újraalkotja önmagát (lásd Luhmann, 1988). Az önalkotás, a közösség fenntartása szempontjából alapvető tényező a fontos, értelmes cselekvés (Max Weber értelmében), a kommunikáció, a tudásfelhalmozás és -örökítés, a morál, érték és norma. A közösséget alkotó hálózatok működtetése csak kommunikáció révén lehetséges. Ennek következtében a nyelv szerepe a közösség folyamatos önalkotásában megkerülhetetlen és alapvető.

Nyelv és közösség tudáshoz viszonyított kapcsolatában meghatározó tényezők az alábbiak (számos további faktor is említhető ezek mellett). A tudásalapú társadalom hálózatainak nélkülözhetetlen jellemzője a dialógus, a kérdezés, a válaszok keresése, a problémamegoldás. A termékeny dialógus feltétele a megértett beszédhelyzet diszkurzív jellege; a társak perspektívamegosztása; az integrált beszélő/hallgató; az intencionáltság (a másra irányulás), a másik intencionális voltának a felismerése; a közös figyelemirányítás, közös jelentésképzés, a közösen létrehozott jelentésben, tágabban nyelvi közlésben való egyetértés, az egyezkedés, a formakultúra alkotó fenntartása a jelentésképzés részeként.

A nyelvi rendszer tartalmazza a dialogikus jelleg legfontosabb tényezőit, mert a használat alapvető tényezői be vannak építve a nyelvi rendszerbe. A nyelvi rendszer dinamikus használati lehetőségei egyszerre engedik meg a rendszer stabilitását és szükség szerinti alakítását. A közösségileg kialakított fogalmak és az azokat leképező nyelvi kifejezések fennmaradásában és működésében szerepet játszó funkcionális tényezők teszik lehetővé a kulturális tudás és az innováció közötti összehangot. A nyelvi rendszer potenciálisan megengedi a nyelvi innovációt, amely nem válik el a fogalmi újítástól. A nyelvileg innovatív közösség hatékonyabban innovatív a tudásban, a cselekvésben, így a fennmaradásban.

Egy kultúra, egy közösség részben maga jelöli ki saját határait és kapcsolatait. Döntő, hogy a nyelvi tevékenységét milyen arányban tartja nyitottan az innovatív hatások előtt, és miközben a számára előnyös hatásokat hatékonyan kiválogatja, megőrzi saját világleképezési nyelvi rendszerét, vagy ellenkezőleg, mennyire tekinti az autonómiát autarkianak. A kultúra mint egy közösség kultúrája a teljes

elkülönülés és a teljes beolvadás közötti autonómia státusában képes hosszú távon létezni. A mai kultúra egyik fő kérdése az egységesítés. A globalizáció egyrészt világméretű egységesítés, másrészt a helyi jellegzetességek előtérbe helyezése, vagyis a betagozódás, igazodás és az elkülönbözés, a különbség mint jellegzetesség. E kettősséggel együtt jár a hagyományfenntartás és a modernizáció együttese és feszültsége, amelyben az innovációk a koherenciát jelentékenyen erősítik. „Az innovációk diffúziója rendkívül összetett szociálpszichológiai folyamatokban megy végbe – amelynek materiális tartományában az újdonság kompatibilitása, a befogadónak az elvárt gazdasági haszonra irányuló kockázatkészsége szerepet játszik” (Cox – Zender, 2000, 166).

Nyelv és közösség viszonyában értékszemponatok is szerepet játszanak. Ilyen értékszemponat a helyzethez illő nyelvi adekvátság, például a kifejtettség vagy bennfoglaltság, a választékosság vagy bizalmasság skáláján.

5. *Magas szintű tudás, sikeres társadalom*

Az utolsó itt megválaszolandó kérdés: hogyan lehet a nyelvről való tudományos tudást autentikusan, tehát az egyéni és közösségi tevékenység segítésére felhasználni. A nyelvtudomány legfőbb feladata az, hogy a nyelvről bemutatott jellemzőket kidolgozza, nyelvenként, nyelvtípusonként és általánosan leírja, és mindezt a kultúra, a közösség önalkotási folyamatának részévé tegye, mind a gyakorlatban, mind az önreferáló és önreflexív folyamatokban. A közösségi tudás megalapozásában és a közösségalkotás segítésében a nyelvtudomány a nyelvről való tudományos ismereteket akkor tudja hatékonyan bemutatni, ha a nyelvről való gyakorlati tudásból mint a beszélő ember tapasztalatából indul ki, ha a

mindenkori beszélő nyelvi nézőpontjából szemléli a nyelvet.

Látni kell, hogy a nyelvről való tudás közvetítésében feszültség van a tudományos és az iskolai megjelenítés között, amelyet lehetőleg fel kell oldani. A tudományos kutatás kérdező és visszakerdező, kijelentő és cáfoló, érvelő és vitakozó. Viszonylagos igazságokat állít, a kérdés látókörébe állítva a válaszok időbeli korlátait, a megismerés véges jellegét. A közoktatás kijelentő, állító, normatív. Nem vitakozó, hanem állandónak, „öröknek” értelmezett igazságokat közöl, bennfoglalva a megismerés abszolút jellegét.

A tudomány tud saját perspektívaltságáról, arról, hogy egy jelenségkör vizsgálatát a kutató mindig valamilyen antropológiailag, kulturálisan meghatározott nézőpontból képes elvégezni. A közoktatás abszolutizálja a megismerő ember nézőpontját: itt a megismerő ember korlát nélkül, tehát teljes rálátással, és egyúttal a tárgytól való teljes függetlenséggel képes megismerésének tárgyát leírni, legalábbis modellt szerint.

A tudomány tagolt, hierarchikus absztrakciós szintekkel és fogalomrendszerekkel dolgozik, a meghatározások részletes kifejtésekkel, leírásokkal társulnak. A közoktatás mérsékelt kiterjedésű hierarchizált fogalomrendszert mutat be, a meghatározások egyszerűek, központiak, kevés kifejtéssel és leírással.

A két emberi tevékenységterület fenti rövid jellemzése meglehetősen szembenállást mutat. Valamilyen mértékig bizonyos feloldható ez a szétkülönbözés, a kérdés az, hogy miképpen, milyen mértékben? Kivált fontos kérdés ez a nyelv és az anyanyelvi oktatás ügyében, illetve általában a mindennapi nyelvhasználatot irányító kulturális sztereotípiák és normák alakításában, elterjedésében segítésében vagy akadályozásában. Ezeknek az

ezredfordulós problémáknak a komplex kezelésére megoldási módokat kell kidolgozni, hogy a közeljövőben a magas színvonalú, egyszerre kreatív és pontos nyelvi gyakorlat elősegítse a magyar társadalom tudásszintjét, tevékenységi minőségét és közösségi koherenciáját. Alapvető megoldandó feladat lesz többek között a tudományos kutatás és a közoktatás viszonyában:

- hogyan lehet a legfrissebb és megbízható kutatási eredményeket alkalmazni a közoktatásban;

- hogyan lehet a tárgyiasított, tehát a tanulóknak közvetlen tapasztalatától eltávolított tudományos nyelvtani ismereteket összekapcsolni a tanulók tapasztalataival és korosztályi befogadóképességükkel.

Talán nem túlzás, hogy a nyelv valószínűségi jellegének termékkennyé tétele nemcsak bölcsészábránd, hanem a társadalmi és kulturális jólét kérdése, s persze a gazdaságé is.

Kulcsszavak: *funkcionális nyelvészet, közösség, nyelv, rendszer és használat, teljesítmény, tudás*

IRODALOM

- Cox, Heinrich L. – Zender, Matthias (2000): Sprachgeschichte, Kulturraumforschung und Volkskunde. In: Besch, Werner – Betten, A. – Reichmann, O. – Sonderegger, S. (Hrsg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2. Auflage. 1. Teilband. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 160–172.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest
- Givón, Talmy (2001): *Syntax. An introduction*. Revised edition. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Givón, Talmy (2002): *Bio-linguistics. The Santa Barbara Lectures*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael (2000): Introduction: A Usage-Based Conception of Language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California, vii–xxviii.
- Lakoff, George (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago–London
- Langacker, Ronald W. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California
- Langacker, Ronald W. (1999): Assessing the Cognitive Linguistic Enterprise. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 13–60.
- Luckmann, Thomas (1992): *Theorie des sozialen Handelns*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Palmer, Gary B. (1996): *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. University of Texas Press, Austin
- Pinker, Steven (1999): *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex, Budapest
- Sinha, Chris (2009): Language as a Biocultural Niche and Social Institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New Directions in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 289–309.
- Tomasello, Michael (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Osiris, Budapest
- Tomasello, Michael (2003): *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press, Cambridge, MA.